

Κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης

Η μη λεκτική επικοινωνία στο σχολείο

Ευαγγελία Κούρτη

ΥΠΕΠΘ
Πανεπιστήμιο Αθηνών
Αθήνα 2003

Μέτρο 1.1. ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ

Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων 2002-2004

Επιστημονική υπεύθυνη της σειράς
«Κλειδιά και Αντικλειδιά»

Αλεξάνδρα Ανδρούσου

---

*Η **Ευαγγελία Κούρτη** είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Ηλικίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.*

Κλειδιά και Αντικλειδιά

Είναι άραγε δυνατόν να δουλέψει κανείς αποτελεσματικά σε ένα απομονωμένο, ορεινό χωριό της Θράκης, όταν νιώθει αδυναμία επικοινωνίας λόγω γλώσσας; Πώς βρίσκει ένας εκπαιδευτικός ισορροπία ανάμεσα στους κανόνες του σχολικού θεσμού, στις απαιτήσεις των εξετάσεων, στα περιεχόμενα του αναλυτικού προγράμματος και στις ανάγκες των παιδιών; Πώς διδάσκει κανείς ελληνικά, όταν πάνω από τα μισά παιδιά στην τάξη είναι αλλόγλωσσα; Υπάρχουν τρόποι να κινητοποιήσουμε τα παιδιά ώστε να ενδιαφερθούν για το σχολείο; Πώς αξιολογούμε εάν οι μαθητές έμαθαν ή όχι ιστορία; Αντέχεται η σιωπή των μαθητών από το δάσκαλο; Πώς διορθώνουμε τα λάθη των παιδιών; Πώς επικοινωνούμε σε μια σχολική τάξη; Υπάρχει χώρος για ευχαρίστηση στο σημερινό σχολείο;

Τα παραπάνω ερωτήματα και πολλά άλλα απασχολούν τους εκπαιδευτικούς και συνδέονται άμεσα με την καθημερινή διδακτική τους πράξη. Κάθε τάξη ορίζεται ως συνάντηση υποκειμένων με διαφορετική το καθένα προσωπική ιστορία που καλούνται να δράσουν σε ένα ενιαίο πλαίσιο. Αυτή η συνάντηση δεν είναι εύκολη ούτε ανέ-

φελη και δεν υπακούει σε προδιαγεγραμμένους κανόνες. Αντιθέτως, είναι γεμάτη συγκρούσεις, δυσκολίες, συγκινήσεις, απογοητεύσεις, ικανοποιήσεις και δημιουργεί συνεχώς νέα ερωτήματα που αναζητούν απαντήσεις.

Τα Κλειδιά και Αντικλειδιά δεν πρόκειται να αποπειραθούν να δώσουν απαντήσεις, αλλά *εργαλεία* που θα επιτρέψουν στους αναγνώστες/χρήστες τους να συνθέσουν τις δικές τους λύσεις που αντιστοιχούν στη δική τους πραγματικότητα. Αυτό βασίζεται στην αρχή ότι η σχολική πραγματικότητα είναι πολύπλοκη, δυναμική, απρόβλεπτη και κυρίως μοναδική. Άρα, δεν υπάρχει μία μόνο λύση, μία συνταγή μαγική που λύνει τα προβλήματα. Κάθε εκπαιδευτικό πλαίσιο έχει τις δικές του παραμέτρους που πρέπει πριν από όλα να εντοπιστούν για να αναζητηθούν στη συνέχεια οι κατάλληλες λύσεις.

Τα Κλειδιά και Αντικλειδιά είναι *εργαλεία ανάγνωσης* της σχολικής πραγματικότητας. Δηλαδή, κάθε κείμενο που έχετε στα χέρια σας αποτελεί μια προσπάθεια σύντομης απάντησης σε ένα ερώτημα (π.χ. πώς μαθαίνουν τα παιδιά;) από τη σκοπιά μιας επιστημονικής προσέγγισης (π.χ. της γνωστικής ψυχολογίας). Μπορεί ωστόσο σε άλλο κείμενο να συναντήσετε απάντηση στο ίδιο ερώτημα από διαφορετική επιστημονική σκοπιά (π.χ. την

κοινωνιολογία). Τα κείμενα, γραμμένα από εκπαιδευτικούς και πανεπιστημιακούς διάφορων ειδικοτήτων, ακολουθούν την ίδια δομή: ξεκινούν από μια σκηνή σε ένα σχολικό πλαίσιο, αναλύουν τι συμβαίνει και ύστερα διατυπώνουν απαντήσεις στηριγμένες σε μία επιστήμη. Δηλαδή, με αφετηρία την εκπαιδευτική *πράξη*, περνούν μέσα από μια διαδικασία ανάλυσης και σύνθεσης από τη *θεωρία*, για να καταλήξουν στα χέρια σας σαν *κλειδιά* για τη δική σας διδακτική πρακτική.

Τα κείμενα συνδέονται λειτουργικά μεταξύ τους γιατί καθένα αναδεικνύει και μια ξεχωριστή ψηφίδα από την πραγματικότητα της εκπαιδευτικής πράξης. Μελετώντας και δουλεύοντας πάνω στον τρόπο με τον οποίο τα κείμενα συνδέονται μεταξύ τους, φανταστήκαμε πολλά από τα κλειδιά που μπορούν να ξεκλειδώσουν πολλά από τα φαινόμενα που αναλύουμε. Ωστόσο, μόνο εσείς μπορείτε να κατασκευάσετε τα αντικλειδιά που έχουν νόημα τη συγκεκριμένη στιγμή για το δικό σας πλαίσιο, που κάνουν... κλικ και ανοίγουν μια «πόρτα» που οδηγεί σε δικές σας λύσεις.

Αυτή η πολυπρισματική, διεπιστημονική προσέγγιση της καθημερινής εκπαιδευτικής πράξης είναι προφανές ότι χρησιμοποιεί ως έναυσμα μια ευρεία ποικιλία αναφορών

σε σχολικές πραγματικότητες: τάξεις στην πόλη, στο βουνό, μονοθέσια σχολεία, μειονοτικά σχολεία της Θράκης, σχολεία με πολλούς αλλόγλωσσους μαθητές, σχολεία σημερινά, στην Ελλάδα και αλλού, άλλοτε και τώρα. Είναι κοινή πεποίθηση όλων όσοι συμμετέχουμε σε αυτή τη σειρά ότι συχνά βοηθάει να αναγνώσει κανείς τη δική του εκπαιδευτική πραγματικότητα βλέποντας κάτι ανάλογο που συμβαίνει σε μια άλλη τάξη, σε ένα άλλο πλαίσιο, ώστε μέσα από την ανάλυση και την κατανόησή του να μεταφέρει την εμπειρία αυτής της γνώσης στη δική του πραγματικότητα, στο δικό του πλαίσιο. Η απόσταση από τα δικά μας πράγματα τελικά βοηθάει να τα καταλάβουμε καλύτερα.

Τρεις θεματικές ενότητες, η *Διδακτική Μεθοδολογία*, το *Κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης* και τα ζητήματα *Ταυτότητας και Ετερότητας*, αποτελούν τον καμβά πάνω στον οποίο, μέσα από διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις, προσπαθούμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα της καθημερινής εκπαιδευτικής πρακτικής. Δεν κρύβουμε τις δυσκολίες ούτε αποσιωπούμε τα όρια των προτάσεων που κάνουμε και δεν πιστεύουμε ότι η ευθύνη για τις λύσεις είναι μόνο στα χέρια των εκπαιδευτικών. Υποστηρίζουμε όμως ότι μπορούν οι εκπαιδευτικοί να πάρουν στα χέρια τους τα εργαλεία που

θα τους επιτρέψουν να καταλάβουν καλύτερα το πλαίσιο μέσα στο οποίο εργάζονται, να το βελτιώσουν και να αντλήσουν ικανοποίηση από τη δουλειά τους.

Τα Κλειδιά και Αντικλειδιά ευτύχησαν να συναντήσουν στη διαδρομή τους άξιους τεχνίτες που τόσο στην έντυπη όσο και στην ηλεκτρονική μορφή τα έκαναν ανθεκτικά, λειτουργικά και... έτοιμα να ξεκλειδώσουν. Τους ευχαριστώ όλους και όλες θερμά.

Αλεξάνδρα Ανδρούσου
Εκπαιδευτική Ψυχολόγος
Νοέμβριος 2002

Από τη σειρά «Κλειδιά και Αντικλείδια» κυκλοφορούν τα βιβλία:

θεματικό πεδίο *Διδακτική Μεθοδολογία*

- *Κίνητρο στην εκπαίδευση*
Ανδρούσου Α.
- *Εμφύχωση στην τάξη*
Δημητρίου Α., Λαγοπούλου Β., Νικολάου Β.
- *Για τη μέθοδο project*
Μάγος Κ.
- *Διαθεματική προσέγγιση της γνώσης*
Σφυρόερα Μ.
- *Η επεξεργασία της εικόνας στη σχολική τάξη*
Σφυρόερα Μ.
- *Το λάθος ως εργαλείο μάθησης και διδασκαλίας*
Σφυρόερα Μ.

θεματικό πεδίο *Κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης*

- *Πολιτισμός και σχολείο*
Πλεξουσάκη Ε.
- *Γλώσσα του σπιτιού και γλώσσα του σχολείου*
Φραγκουδάκη Α.
- *Η ικανότητα του λόγου και η γλωσσική διδασκαλία*
Φραγκουδάκη Α.

θεματικό πεδίο *Ταυτότητες και Ετερότητες*

- *Ταυτότητες και λογοτεχνία στο σχολείο*
Χοντολίδου Ε.

Για περισσότερα «Κλειδιά και Αντικλείδια»:

www.kleidiakaiantikleidia.net

Η μη λεκτική επικοινωνία στο σχολείο

Σκηνή 1η

(Σε ένα Δημοτικό Σχολείο στην Κρήτη) Στο μάθημα της Γλώσσας ο μαθητής διαβάζει δυνατά το κείμενο. Ο δάσκαλος απομακρύνεται, πλησιάζει στο παράθυρο και κοιτάζει συνέχεια προς τα έξω, ενώ ο μαθητής διαβάζει. Σε τακτά χρονικά διαστήματα λέει αφηρημένα «μπράβο» στο παιδί που διαβάζει. Ο μικρός αρχίζει σωστά και στη συνέχεια διαβάζει όλο και πιο γρήγορα κάνοντας και κάποια λάθη. Ο δάσκαλος αντιλαμβάνεται τα λάθη... τον πλησιάζει... βάζει τα χέρια στη μέση, τον κοιτάζει επίμονα χωρίς πλέον να μιλά. Ο μικρός τραυλίζει... «Γιατί δεν προσέχεις όταν διαβάζεις;» ρωτάει ο δάσκαλος. Ο μαθητής διαμαρτύρεται: «Προσέχω, κύριε».

Σκηνή 2η

(Σε ένα Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα) Στο διάλειμμα η δασκάλα μου εξηγεί γιατί απομάκρυνε απότομα ένα ξένο παιδί που της ζήτησε να μαλώσει κάποιο συμμαθητή του που το έσπρωξε: «Μα το είδατε πώς μου το ζήτησε... κόλλησε πάνω μου... αισθάνθηκα σαν να πνίγομαι... σαν να μου λείπει αέρας... Δε λέω, είναι καλό παιδί, αλλά

μερικές φορές χάνει το δίκιο του γιατί δεν έχει τρόπους. Άσε που δεν το καταλαβαίνει όταν του το λέω και με κοιτάζει παραπονεμένα. Ξέρετε πόσες φορές με κάνει να αισθάνομαι ένοχη;».

Τι συνέβη;

Ένας δάσκαλος κατηγορεί το μαθητή για απροσεξία, μια δασκάλα καταλογίζει στον ξένο μαθητή την έλλειψη καλών τρόπων, ενώ και οι δύο μαθητές δεν αντιλαμβάνονται καν τι τους καταλογίζεται και παραπονιούνται. Και στις δύο περιπτώσεις, παρά τις καλές προθέσεις των δασκάλων, υπάρχουν φανερά κάποια εμπόδια στην επικοινωνία που οδηγούν σε μια παρανόηση της κατάστασης και από τις δύο πλευρές. Γιατί διαμαρτυρήθηκε ο μαθητής, αφού ο δάσκαλός του τον ενίσχυε λεκτικά μέχρι να κάνει λάθη; Γιατί ο ξένος μαθητής δεν καταλαβαίνει τις εξηγήσεις της δασκάλας του; Μήπως φταίει ο δάσκαλος που κάνει λάθη ο μαθητής; Μήπως η δασκάλα έχει άδικο που φέρθηκε απότομα στο μαθητή; Μήπως η επικοινωνία δεν είναι τόσο συνειδητή και ξεκάθαρη όσο νομίζουμε, αλλά υπάρχει και ένας κώδικας μυστικός και πολύπλοκος που δε μαθαίνουμε στο σχολείο, τον έχουμε σε κάποιο βαθμό μάθει ασυνείδητα και ανάλογα κατευθύνουμε τις ερμηνείες μας;

Ο ρόλος της μη λεκτικής επικοινωνίας στις ανθρώπινες σχέσεις

Η ανθρώπινη επικοινωνία διεξάγεται σε δύο επίπεδα ταυτόχρονα: επίπεδο περιεχομένου (τι λέμε) και επίπεδο σχέσης (πώς το λέμε). Το πρώτο αφορά κυρίως στη λεκτική επικοινωνία, ενώ το δεύτερο στη μη λεκτική. Η έρευνα είναι εντυπωσιακή ως προς την *ευθύνη* που έχει η μη λεκτική επικοινωνία στη δημιουργία νοήματος και υπογραμμίζει ότι η μη λεκτική επικοινωνία αποτελεί το πιο ισχυρό στοιχείο της επικοινωνιακής διαδικασίας, καθώς το πώς το λέμε συνιστά ένα είδος «σιωπηλών οδηγιών» για την ερμηνεία όχι μόνο του περιεχομένου της επικοινωνίας, αλλά και της σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ των ατόμων που επικοινωνούν.

Στην πρώτη περίπτωση, για παράδειγμα, η απομάκρυνση του δασκάλου, η προσοχή του στα γεγονότα εκτός της αίθουσας, η βαριεστημένη επιβράβευση των προσπαθειών του μαθητή ερμηνεύτηκαν από τον τελευταίο ως έλλειψη ενδιαφέροντος και μείωσαν την προσπάθειά του χωρίς καν να το έχει αντιληφθεί ο ίδιος. Επίσης, η σιωπηλή παρουσία του δασκάλου δίπλα στο μαθητή, με τα χέρια στη μέση και το επίμονο βλέμμα,

ερμηνεύτηκε ως απειλή, με αποτέλεσμα να τα χάσει και να τραυλίζει.

Στη δεύτερη περίπτωση, η δασκάλα κατάλαβε το δίκιο του μαθητή, αλλά ενοχλήθηκε επειδή ο μαθητής δεν κρατάει απόσταση όταν της μιλάει.

Επειδή τις περισσότερες φορές το μεγαλύτερο μέρος της μη λεκτικής συμπεριφοράς δε γίνεται άμεσα αντιληπτό, ελάχιστοι είναι αυτοί που έχουν επίγνωση τόσο του τρόπου με τον οποίο μεταδίδουν μη λεκτικά μηνύματα όσο και του τρόπου με τον οποίο ερμηνεύουν αυτά που προσλαμβάνουν. Οι περισσότεροι άνθρωποι αγνοούν τον καθοριστικό ρυθμιστικό ρόλο που παίζουν τα μηνύματα αυτά στην επικοινωνία. Η άγνοια της σημασίας της μη λεκτικής επικοινωνίας ενισχύεται και από το εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο, σαν να μην υπάρχει επικοινωνία πέρα από τις λέξεις, δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο λόγο, αφιερώνοντας πολλά χρόνια στη μελέτη και διδασκαλία της λεκτικής επικοινωνίας. Έτσι, η ικανότητα κωδικοποίησης και αποκωδικοποίησης των μη λεκτικών μηνυμάτων εναπόκειται στη «διαίσθηση» και την εμπειρία του καθενός.

Στην ουσία, οι περισσότεροι άνθρωποι λειτουργούν συ-

νήθως ως «μαθητευόμενοι Σέρλοκ Χολμς» βασιζόμενοι αποκλειστικά και μόνο στις προσωπικές τους «θεωρίες» περί των μη λεκτικών μηνυμάτων, ενώ παράλληλα επιδεικνύουν και μια —αδικαιολόγητα— πολύ μεγάλη εμπιστοσύνη στις μη λεκτικές επικοινωνιακές τους δεξιότητες. Απόρροια αυτής της κατάστασης είναι η συχνή παρανόηση των μηνυμάτων που παρατηρείται στις καθημερινές αλληλεπιδράσεις.

Τι είναι τελικά η μη λεκτική επικοινωνία;

α. Τα πάντα εκτός από τις λέξεις

Ως μη λεκτική επικοινωνία ορίζουμε όλους τους τρόπους επικοινωνίας εκτός του λόγου. Με αυτή την ευρεία έννοια η μη λεκτική επικοινωνία δεν αφορά μόνο στη «γλώσσα του σώματος» (χειρονομίες, εκφράσεις του προσώπου, κινήσεις του σώματος, βλέμμα, ένδυση κ.λπ.) αλλά και σε έναν εξίσου σημαντικό αριθμό μη λεκτικών επικοινωνιακών στοιχείων, όπως, μεταξύ άλλων, οι σιωπές, το άγγιγμα, η διαπροσωπική απόσταση, ο χρόνος αλλά ακόμη και η χρήση των αντικειμένων του περιβάλλοντος χώρου από το άτομο. Ο παραπάνω ορισμός θεωρεί κάθε συμπεριφορά —πέρα των λέξεων—

επικοινωνιακή και περιλαμβάνει τόσο τις αντανakλαστικές αντιδράσεις όσο και τις μη σκόπιμες μη λεκτικές συμπεριφορές¹. Φαίνεται λοιπόν ότι είναι δυνατόν να αποφύγουμε την επικοινωνία μέσω λέξεων, αλλά μας είναι αδύνατον να αποφύγουμε τη μη λεκτική επικοινωνία. Οι Watzlawick, Beavin & Jackson² στο πρώτο από τα τέσσερα κλασικά πλέον αξιώματα της ανθρώπινης επικοινωνίας που παρουσίασαν υποστηρίζουν ότι «δεν μπορούμε παρά να επικοινωνούμε». Ακόμη και οι σιωπές (και όχι η σιωπή) έχουν επικοινωνιακή αξία. Κατά τη διάρκεια κάθε αλληλεπίδρασης όλοι οι συμμετέχοντες εκπέμπουν μη λεκτικά μηνύματα, με αποτέλεσμα καθένας να παρέχει και να λαμβάνει, ανά πάσα στιγμή, πληροφορίες για τον εαυτό του και για τους άλλους.

---

¹ Βλ. Μέλλον Ρ., «Το πρόβλημα της πρόθεσης στον ορισμό της μη λεκτικής επικοινωνίας», στο: Πολεμικός Ν. & Κοντάκος Α. (επιμ.), *Μη λεκτική επικοινωνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.

² Watzlawick P., Beavin J.H. & Jackson D.D., *Pragmatics of human communication: A study of interactional patterns, pathologies and paradoxes*, Norton, New York, 1967

β. Ένας ιδιαίτερα ασαφής κώδικας

Η μη λεκτική επικοινωνία διενεργείται μέσω κωδίκων (χειρονομίες, μορφασμοί, βλέμμα, τόνος της φωνής, ενδυμασία κ.λπ.) οι οποίοι μεταδίδουν μηνύματα συνήθως στον παρόντα τόπο και χρόνο, γιατί απαιτούν τη φυσική παρουσία αυτού που επικοινωνεί. Οι κώδικες αυτοί, τους οποίους ο Fiske³ ονομάζει «παραστατικούς», δεν μπορούν να υπάρξουν ως κάτι αυτόνομο ή ξεχωριστό από το χρήστη τους και για το λόγο αυτό υποδηλώνουν ταυτόχρονα και διάφορα στοιχεία για τον ίδιο και για την κοινωνική του κατάσταση. Συνεπώς, η μη λεκτική επικοινωνία δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις κοινωνικές πρακτικές του χρήστη της. Παράλληλα, ως κώδικας, συνιστά ένα σύστημα σημασιοδότησης το οποίο παρουσιάζει κάποια βασικά χαρακτηριστικά⁴:

1. Έχει ένα συγκεκριμένο αριθμό συστατικών στοιχείων που ονομάζουμε μονάδες, από τις οποίες γίνεται επιλογή (π.χ. απόσταση στο χώρο, χέρια στη μέση, βλέμμα μη εστιασμένο στον ομιλητή για πολλή

---

³ Fiske J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, μτφρ. Μεσσήνη Β. & Λούντζη Ε., Επικοινωνία και κουλτούρα, Αθήνα, (1989) 1992.

⁴ Fiske J., ό.π.

ώρα). Αυτές οι μονάδες μπορούν να συνδυαστούν μεταξύ τους σύμφωνα με συγκεκριμένους πολιτισμικούς κανόνες ή συμβάσεις (για παράδειγμα, στην πρώτη σκηνή η απομάκρυνση του δασκάλου από το μαθητή που διαβάζει και η εστίαση της προσοχής του σε όσα διαδραματίζονται εκτός της αίθουσας ενισχύουν την ερμηνεία της συμπεριφοράς του δασκάλου ως αδιαφορία προς το μαθητή του).

2. Μεταφέρει νόημα. Αυτό σημαίνει ότι οι μονάδες της είναι σημεία τα οποία αναφέρονται, με διάφορους τρόπους, σε κάτι διαφορετικό από τον εαυτό τους (π.χ. το βλέμμα που εστιάζεται στον ομιλητή για μεγάλο χρονικό διάστημα ισοδυναμεί με απειλή).
3. Εξαρτάται από τη συμφωνία ανάμεσα στους χρήστες της και την κοινή πολιτισμική τους εμπειρία (π.χ. η απόσταση που κρατάμε μεταξύ μας στο χώρο διαφέρει ανάλογα με την κουλτούρα και κατά συνέπεια ερμηνεύεται διαφορετικά από τα μέλη διαφορετικών ομάδων). Με πιο απλά λόγια, μπορούμε να πούμε ότι μη λεκτική επικοινωνία και πολιτισμός συνδέονται δυναμικά μεταξύ τους.
4. Επιτελεί μια αναγνωρίσιμη επικοινωνιακή λειτουργία, υπό την έννοια ότι όσοι γνωρίζουν τον κώδικα τον αποκωδικοποιούν σχεδόν πάντα με τον ίδιο

τρόπο. Για παράδειγμα, τα ενδύματα συνιστούν ένα συγκεκριμένο κώδικα. Έτσι, οι ενδυματολογικές επιλογές μιας δασκάλας ή ενός δασκάλου μεταβιβάζουν συγκεκριμένα —αναγνωρίσιμα από τους άλλους— μηνύματα για τους ίδιους, για τη σχέση τους με τους μαθητές και τους συναδέλφους τους, αλλά και για τον εκπαιδευτικό τους ρόλο.

5. Μεταδίδεται με κατάλληλα μέσα ή κανάλια. Ως κανάλι ορίζουμε το φυσικό μέσο με το οποίο μεταδίδεται ένα μήνυμα. Στη μη λεκτική επικοινωνία το ανθρώπινο σώμα συνιστά το κατεξοχήν κανάλι μεταβίβασης μηνυμάτων είτε μέσω κάποιων στοιχείων του σώματος που ελέγχονται (κάποιες εκφράσεις ή κινήσεις, ένδυση, κοσμήματα κ.λπ.) ή δεν ελέγχονται (βάρος, ύψος, προφορά κ.λπ.) από τον άνθρωπο, είτε μέσω της συνειδητής ή ασυνείδητης χρήσης του χώρου, των αντικειμένων αλλά και του χρόνου, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Θα ήταν όμως ιδιαίτερα τολμηρό να πιστέψει κανείς ότι η ερμηνεία των μη λεκτικών μηνυμάτων είναι μια εύκολη υπόθεση. Τα μη λεκτικά μηνύματα μπορούν να έχουν πολλαπλές σημασίες και αναγνώσεις, καθώς εντάσσονται σε έναν πολύπλοκο ιστό κοινωνικών δικτύων και συνδέονται δυναμικά τόσο με την κουλτούρα

όσο και με το «προσωπικό μη λεκτικό ύφος» κάθε ατόμου⁵, το οποίο αφορά τόσο στην προσωπική έκφραση όσο και στην ικανότητα κωδικοποίησης και αποκωδικοποίησης. Θα πρέπει να αποφεύγονται τόσο οι γενικεύσεις ως προς τον πολιτισμικό προσδιορισμό μιας μη λεκτικής συμπεριφοράς (δε συμπεριφέρονται όλα τα άτομα μιας κουλτούρας με τον ίδιο τρόπο), όσο και η απόδοση της συμπεριφοράς αποκλειστικά και μόνο στο χαρακτήρα ενός ατόμου (κανείς δε λειτουργεί ανεξάρτητα από το επικοινωνιακό περιβάλλον εντός του οποίου ευρίσκεται). Για το λόγο αυτό ο Freud⁶ παρομοίωσε τη μη λεκτική επικοινωνία με *γρίφο ή δυσνόητο κείμενο* που απαιτεί ειδικές στρατηγικές ερμηνείας (όπως, για παράδειγμα, τη θεώρηση των μη λεκτικών πράξεων στο πλαίσιο της ιστορίας του ατόμου), ενώ ο Goffmann⁷ τη θεώρησε *δραματουργική παρουσίαση*, δίνοντας έμφαση όχι μόνο στην έκφραση, τη δεξιότητα, την αυθεντικό-

---

⁵ Burgoon J., "Nonverbal signals", στο: Knapp M. & Miller G. (eds), *Handbook of interpersonal communication*, Sage, Thousand Oaks, 1995

⁶ Freud S., *Psychopathologie de la vie quotidienne*, trad. Jankélévitch S., Gallimard, Paris, 1905

⁷ Goffman E., *La mise en scène de la vie quotidienne*, trad. Accardo A., Les éditions de minuit, Paris, 1959

τητα και το σκοπό αλλά και στη στρατηγική, το δόλο και την εξαπάτηση. Συνεπώς, τα μη λεκτικά μηνύματα οφείλουμε να τα ερμηνεύουμε ως δείκτες και όχι ως γεγονότα⁸.

γ. Ο πρωταρχικός τρόπος επικοινωνίας

Η μη λεκτική επικοινωνία συνιστά τον πρώτο τρόπο επικοινωνίας του ανθρώπου τόσο ως είδους όσο και ως απόμου, ενώ παίζει τον πρώτο ρόλο στη δημιουργία εντυπώσεων στις πρώτες συναντήσεις καθορίζοντας την εξέλιξη μιας σχέσης. Ακόμη και μετά την κατάκτηση του λόγου, βασιζόμαστε περισσότερο στις μη λεκτικές μορφές επικοινωνίας για να κωδικοποιήσουμε και να αποκωδικοποιήσουμε (συνειδητά ή ασυνειδήτα) μηνύματα, ενώ δίνουμε πάντα μεγαλύτερο βάρος στα μη λεκτικά μηνύματα όταν υπάρχει αντίφαση μεταξύ λεκτικών και μη λεκτικών μηνυμάτων στις αλληλεπιδράσεις μας. Να υπογραμμίσουμε εδώ ότι ο διαχωρισμός που γίνεται μεταξύ λεκτικής και μη λεκτικής επικοινωνίας δε φέρνει σε αντίθεση αυτές τις δύο μορφές επικοινωνίας. Αντίθετα, ενισχύει η μία την άλλη. Η λεκτική και η μη λεκτική επι-

---

⁸ Adler R. & Towne N., *Looking out/Looking in: Interpersonal communication*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1978 (2nd ed.)

κοινωνία, ως κώδικες, παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες και ως προς το ότι αποτελούνται από ένα συγκεκριμένο αριθμό μονάδων τις οποίες ονομάζουμε σημεία και ως προς το αυθαίρετο των σημείων και ως προς το γεγονός ότι η κατανόησή τους δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς γνώση του πλαισίου εντός του οποίου χρησιμοποιούνται. Και στους δύο κώδικες η χρήση των σημείων αυτών εξαρτάται από την πολιτισμική μας εμπειρία.

δ. Μια κοινωνική κατασκευή

Συνήθως οι ερευνητές⁹ κάνουν διαχωρισμό μεταξύ «αυθόρμητης» (έκφραση συναισθημάτων) και «συμβολικής» μη λεκτικής επικοινωνίας (μη λεκτική συμπεριφορά πολιτισμικά καθορισμένη, την οποία συμμερίζονται πομπός και δέκτης). Με αυτή την έννοια η έκφραση των συναισθημάτων θα έπρεπε να είναι κοινή σε όλους τους πολιτισμούς, ενώ η συμβολική θα διέφερε ανάλογα με τον πολιτισμό. Η μελέτη της μη λεκτικής επικοινωνίας στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε να περιοριστεί στη συμβολική επικοινωνία, ώστε να περιοριστούν οι πιθα-

---

⁹ Βλ. Buck R., "Spontaneous and Symbolic nonverbal behavior and the ontogeny of communication", στο: Feldman R. (ed.), *Development of nonverbal behavior in children*, Springer-Verlag, New York, 1982.

νότητες παρανόησης στην επικοινωνία μεταξύ ατόμων από διαφορετικές κουλτούρες, καθώς η έκφραση των συναισθημάτων —τουλάχιστον αυτών που συνήθως αποκαλούμε βασικά¹⁰— συνοδεύεται από χαρακτηριστικά συναισθηματικά πρότυπα σωματικών μεταβολών. Τελευταία όμως, στο πλαίσιο των ερευνών που εμπνέονται κυρίως από τη θεωρία της «κοινωνικής κατασκευής»/κονστρουκτιβισμού, όλο και περισσότεροι ερευνητές από διάφορες επιστήμες υποστηρίζουν ότι ακόμη και τα συναισθήματα ορίζονται και εκφράζονται με διαφορετικό τρόπο στους διάφορους πολιτισμούς¹¹.

Ο Argyle¹² αναφέρει μια ενδιαφέρουσα ανακάλυψη στο

---

¹⁰ Τα βασικά συναισθήματα συνιστούν τη βάση όλων των συναισθηματικών εμπειριών. Υπάρχουν πολλές απόψεις ως προς το ποια είναι τα βασικά συναισθήματα, αλλά και πολλές διαφωνίες για την ύπαρξή τους. Στην πιο αποδεκτή μέχρι σήμερα κατηγοριοποίηση από τους υποστηρικτές της ύπαρξης βασικών συναισθημάτων αναφέρονται ο θυμός, η αγάπη, ο φόβος, η λύπη και η αγαλλίαση. Για το θέμα αυτό, βλ. Ekman P., "An argument for basic emotions", *Cognition and Emotions*, 6 (3/4), σ. 169-200, 1992.

¹¹ Harré R. & Parrot W.G., *The emotions*, Sage, London, 1996

¹² Argyle M., *The psychology of interpersonal behaviour*, Penguin, London, 1988

πλαίσιο των ερευνών του για τη διαπολιτισμική μη λεκτική επικοινωνία: οι Ιάπωνες αποκωδικοποιούν πολύ πιο εύκολα την έκφραση του προσώπου Ιταλών και Βρετανών από αυτή των Ιαπώνων συμπατριωτών τους. Αυτό συμβαίνει πιθανόν γιατί έχουν μάθει να αποκρύπτουν αρνητικά συναισθήματα όπως αυτά της λύπης και του θυμού. Η έκφραση των μη λεκτικών μηνυμάτων διαφοροποιείται επίσης με την πάροδο του χρόνου αλλά και ανάλογα με το φύλο, το επάγγελμα, την ηλικία, την κοινωνική τάξη, το μορφωτικό επίπεδο αλλά και το «προσωπικό μη λεκτικό ύφος» κάθε ατόμου.

«Ξεκλειδώνοντας» τα μυστικά της μη λεκτικής επικοινωνίας

α. Μη λεκτικοί κώδικες

Η μη λεκτική επικοινωνία, όπως αναφέρθηκε, έχει πολλούς τρόπους έκφρασης, τους οποίους συνήθως ονομάζουμε κώδικες. Κάθε κώδικας έχει μοναδικές ιδιότητες και επηρεάζει ανάλογα τους επικοινωνιακούς ρόλους και τις επικοινωνιακές αλληλεπιδράσεις δηλώνοντας στάσεις (συμπάθεια, αντιπάθεια), εκφράζοντας συναισθήματα και υποστηρίζοντας τη λεκτική επικοινωνία.

Αν και κάθε ερευνητής της επικοινωνίας κατηγοριοποιεί με το δικό του τρόπο τους μη γλωσσικούς κώδικες, συνήθως αναφερόμαστε σε δύο μεγάλες κατηγορίες οι οποίες περιλαμβάνουν επιμέρους κώδικες: το ανθρώπινο σώμα, το οποίο συνιστά και τον κύριο πομπό παραστατικών κωδίκων, και το χωροχρονικό πλαίσιο εντός του οποίου διενεργείται η επικοινωνία.

1. Η «γλώσσα του σώματος» περιλαμβάνει:

- Την κίνηση του σώματος, συμπεριλαμβανομένων όλων των ορατών κινήσεων του σώματος (χειρονομίες, μορφασμοί, στάση του σώματος, βλέμμα κ.λπ.). Πιο συγκεκριμένα, το πρόσωπο θεωρείται η πιο σημαντική πηγή μη λεκτικής επικοινωνίας. Συνήθως πιστεύεται ότι οι ίδιες εκφράσεις συναντώνται σε όλες τις κουλτούρες. Όμως διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές στις εκφράσεις του προσώπου, ανάλογα με την κουλτούρα στην οποία ανήκει ο καθένας. Ο τρόπος που εκφράζουν οι Κινέζοι το θυμό και την αηδία, για παράδειγμα, κλείνοντας τα μάτια είναι αντίθετος με αυτόν των Αμερικανών ¹³. Το ίδιο συμβαίνει και με το βλέμμα.

---

¹³ Argyle M., "Inter-cultural communication", στο: Bochner S. (ed.), *Cultures in Contact. Studies in Cross-Cultural Interaction*, vol. 1, Pergamon Press, Oxford, 1983

Διαφοροποιείται σημαντικά τόσο σε σχέση με τη διάρκεια της οπτικής επαφής, όσο και ανάλογα με το άτομο με το οποίο επικοινωνούμε. Αυτό έχει αποτέλεσμα να παρατηρούνται παρανοήσεις των προθέσεων των μελών μιας επικοινωνιακής πράξης, όταν αυτά προέρχονται από κουλτούρες οι οποίες δεν έχουν την ίδια αντίληψη για τη διάρκεια μιας οπτικής επαφής, δηλαδή δεν ερμηνεύουν με τον ίδιο τρόπο τη μεγάλη ή τη μικρή διάρκεια στην οπτική επαφή. Έτσι, εκείνοι που αποδίδουν θετική σημασία στη μεγάλη διάρκεια της οπτικής επαφής θεωρούν αυτούς που έχουν μικρής διάρκειας οπτική επαφή απρόσεχτους, αγενείς, ανέντιμους, ενώ στην αντίθετη περίπτωση η συμπεριφορά μπορεί να ερμηνευτεί ως προσβλητική, απειλητική κ.λπ. Παρεξηγήσεις παρατηρούνται επίσης και στις χειρονομίες ή στις κινήσεις του σώματος (βλ. κατάφαση με το κεφάλι στην Ελλάδα κ.λπ.).

- Την εξωτερική εμφάνιση. Οι κρίσεις μας για τους άλλους εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το πόσο ελκυστικά βρίσκουμε τα άτομα με τα οποία επικοινωνούμε. Η ένδυση, η κόμμωση, το μακιγιάζ, το τατουάζ, τα αξεσουάρ κ.λπ. —αν και πολιτισμικά καθορισμένα— επηρεάζουν την κρίση μας και τον τρόπο επικοινωνίας μας χωρίς να το αντιλαμβανόμα-

στε.

- Τα παραγλωσσικά φαινόμενα (τόνος, ύψος φωνής, παύσεις κ.λπ.) δίνουν πληροφορίες για τα άτομα και διαφέρουν ανάλογα με την κουλτούρα προέλευσης. Για παράδειγμα, οι Άραβες σε σύγκριση με τους δυτικούς μιλάνε πολύ δυνατά, δίνοντας την εντύπωση ότι μαλώνουν¹⁴. Τα παραγλωσσικά φαινόμενα είναι επίσης δείκτες της ψυχικής διάθεσης των ατόμων που επικοινωνούν. Οι μελαγχολικοί, για παράδειγμα, μιλάνε αργά και χαμηλόφωνα. Ιδιαίτερο ρόλο στη μη λεκτική επικοινωνία παίζει και η προφορά ενός ατόμου, η οποία μεταφέρει πολλαπλά μηνύματα και συνεισφέρει ιδιαίτερα στη δημιουργία των πρώτων εντυπώσεων.
- Τη σωματική επαφή. Το άγγιγμα επιτρέπεται σε ορισμένες κουλτούρες, ενώ συνιστά ταμπού για κάποιες άλλες και προκαλεί άγχος¹⁵. Οι χαιρετισμοί (χειρα-

---

¹⁴ Βλ. Argyle M., ό.π. υποσ. 13.

¹⁵ Βλ. Παπαδάκη-Μιχαηλίδη Ε., *Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων. Η μη λεκτική επικοινωνία στις διαπροσωπικές σχέσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995 και. Παπαδάκη-Μιχαηλίδη Ε., «Το άγγιγμα δίνει ζωή», στο: Πολεμικός Ν. & Κοντάκος Α. (επιμ.), *Μη λεκτική επικοινωνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.

ψίες, ασπασμοί), για παράδειγμα, υπόκεινται σε κανόνες που ερμηνεύονται ανάλογα με την εκάστοτε κουλτούρα (βλ. ασπασμοί στο στόμα των Ρώσων).

- Τη γειτνίαση. Η χρήση της διαπροσωπικής απόστασης στο χώρο συνιστά σημαντικό δείκτη στη μη λεκτική επικοινωνία για τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων¹⁶. Κοινωνικοί κανόνες καθορίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων ανάλογα με τη μεταξύ τους απόσταση¹⁷. Ο Argyle¹⁸ αναφέρει ένα πολύπλοκο σύνολο κανόνων στην Ινδία που καθορίζει την απόσταση μεταξύ όσων ανήκουν σε διαφορετικές κάστες.

Και στα δύο παραδείγματα που αναφέραμε η απόσταση έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην επικοινωνία δασκάλου μαθητή. Στην πρώτη περίπτωση η απόσταση του δασκάλου από το μαθητή θεωρήθηκε αδιαφορία, ενώ στη δεύτερη η έλλειψη απόστασης θεωρήθηκε έλλειψη «καλών τρόπων».

---

¹⁶ Βλ. Γερμανός Δ., *Οι τοίχοι της γνώσης. Σχολικός χώρος και Εκπαίδευση*, Gutenberg, Αθήνα, 2002.

¹⁷ Hall E., *The hidden dimension*, Doubleday, New York, 1966

¹⁸ Βλ. Argyle M., ό.π. υποσ. 13.

- Τις οσμές. Οι διάφορες κουλτούρες αντιλαμβάνονται τις οσμές διαφορετικά και τους αποδίδουν διαφορετικές ερμηνείες και σημασία κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης.

2. Το χρονικό και χωρικό πλαίσιο περιλαμβάνει:

- Τα αντικείμενα. Τα αντικείμενα ενός σπιτιού ή ενός γραφείου κ.λπ. μπορούν να μεταβιβάσουν πολλαπλά μηνύματα για τους χρήστες ή τους σχεδιαστές τους.
- Το χρόνο. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι χρησιμοποιούν το χρόνο είναι ιδιαίτερα σημαντικός στη διαπροσωπική επικοινωνία. Η ακρίβεια ή η καθυστέρηση, για παράδειγμα, στην έναρξη των μαθημάτων ή στις συναντήσεις με τους άλλους συνιστά ένα πολύ σημαντικό δείκτη για τη σημασία που αποδίδει κάποιος στους άλλους.

β. Λειτουργίες της μη λεκτικής επικοινωνίας

Θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι οι κώδικες λειτουργούν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο ή ότι ο καθένας έχει διαφορετικές λειτουργίες. Αντίθετα, όπως αναφέρει

η Burgoon¹⁹, οι μη λεκτικοί κώδικες εξαρτώνται ο ένας από τον άλλο για να δημιουργήσουν το νόημα ενός μηνύματος. Αν και κάποιοι από αυτούς εξειδικεύονται σε συγκεκριμένους τομείς των ανθρώπινων σχέσεων, οι περισσότεροι μη λεκτικοί κώδικες επιτελούν πολλές και διάφορες λειτουργίες, οι οποίες σε γενικές γραμμές αφορούν τόσο στην κωδικοποίηση/αποκωδικοποίηση της πληροφορίας σχετικά με τον ομιλητή/πομπό και την κατάσταση του, όσο και στο χειρισμό της αλληλεπίδρασης με στόχο τη ρύθμιση της επιθυμητής σχέσης μεταξύ των μελών της επικοινωνίας²⁰. Στο ευρύ αυτό πλαίσιο οι περισσότεροι κώδικες συνδυάζονται αποδεικνύοντας ότι η μη λεκτική επικοινωνία είναι ένα πολύπλοκο σύστημα το οποίο παίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική αλληλεπίδραση επιτελώντας σημαντικές επικοινωνιακές λειτουργίες όπως²¹:

---

¹⁹ Burgoon J., "Nonverbal communication", στο: Burgoon M., Hunsaker F. & Dawson E., *Human Communication*, Sage, Thousand Oaks, 1994 (3rd ed.)

²⁰ Δύο διαστάσεις μπορούν να ορίσουν και να ερμηνεύσουν τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων: σχέσεις εξουσίας και σχέσεις οικειότητας.

²¹ Οι λειτουργίες της μη λεκτικής επικοινωνίας μπορούν να αναπτυχθούν ανάλογα με το χώρο που έχουμε στη διάθεσή μας.

1. η παραγωγή και επεξεργασία του μηνύματος,
2. η δημιουργία και διαχείριση εντυπώσεων (βλ. εικόνα του εαυτού),
3. ο ορισμός της σχέσης μεταξύ των μελών της επικοινωνίας (α. θετική ή αρνητική στάση, β. σχέση εξουσίας),
4. η έκφραση της συναισθηματικής κατάστασης αυτών που επικοινωνούν,
5. η διερεύνηση ή η προσπάθεια εξαπάτησης,
6. η διαχείριση της αλληλεπίδρασης,
7. η κοινωνική επιρροή (προσπάθεια αλλαγής στάσης αυτών που επικοινωνούν).

Συνοπτικά

- Κάθε άτομο εκπέμπει συνεχώς ένα πολύπλοκο σύστημα μη λεκτικών σημείων μέσω πολλαπλών μη λεκτικών καναλιών, καθιστώντας ιδιαίτερα δύσκολη την ανάγνωσή τους. Τίποτε δεν είναι αυτονόητο στη μη λεκτική επικοινωνία και δεν υπάρχουν «μαγικές συνταγές» τόσο για την κωδικοποίηση όσο και για την αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων, καθώς δεν είναι όλες οι μη λεκτικές συμπεριφορές άμεσα και εύκολα προσβάσιμες.
- Για να αποφύγουμε ή τουλάχιστον να ελαχιστοποιή-

σομε τις παρερμηνείες, ας θεωρούμε δεδομένο ότι για να κωδικοποιήσουμε ή να αποκωδικοποιήσουμε ένα μη λεκτικό μήνυμα, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας τις συνθήκες μέσα στις οποίες εκδηλώνεται και να αναλύσουμε με λεπτομέρεια τις φυσικές και κοινωνικές παραμέτρους του πλαισίου. Η μη λεκτική συμπεριφορά, για παράδειγμα, έχει διαφορετική σημασία όταν εκδηλώνεται στο σπίτι ή στο δρόμο, ενώ το πόσο επίσημο είναι το πλαίσιο καθορίζει κατά πόσο κάποιες μη λεκτικές συμπεριφορές θα εκδηλωθούν, ενώ κάποιες άλλες θα καταπιεστούν. Οφείλουμε επίσης να λάβουμε υπόψη την κατάσταση στην οποία βρίσκεται το άτομο, καθώς και αν αυτή η συμπεριφορά που εκδηλώνει είναι σταθερή ή παροδική. Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης να αντιληφθούμε ότι όλα τα άτομα δεν κωδικοποιούν και αποκωδικοποιούν τα μη λεκτικά μηνύματα με τον ίδιο τρόπο.

- Όσα αναφέρθηκαν παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η μη λεκτική επικοινωνία είναι ένα σύστημα σημείων ιδιαίτερα πολύπλοκο και ποικιλόμορφο, για να εμπιστευτούμε την ερμηνεία του στη διαίσθησή μας και στις υπερεκτιμημένες μη λεκτικές δεξιότητές μας. Καθώς χαρακτηριστικά αναφέρει ο

Johnson-Laird²²: «Η επικοινωνία δεν είναι κάτι το απλό, είναι κάτι το ιδιαίτερα σύνθετο και η ανακάλυψη της κρυμμένης πολυπλοκότητάς της συνιστά μια από τις μεγαλύτερες ανακαλύψεις του 20ού αιώνα. Το πιο σίγουρο στοιχείο αυτής της πολυπλοκότητας είναι η άγνοιά μας». Αν μια πράξη επικοινωνίας μπορούσε να παρομοιαστεί με ένα παιχνίδι πόκερ, ίσως όσοι αγνοούν τον καθοριστικό ρόλο της μη λεκτικής επικοινωνίας να έφευγαν από το παιχνίδι τις περισσότερες φορές χαμένοι.

Η μη λεκτική επικοινωνία στην εκπαίδευση

Επιστρέφοντας στα δύο παραδείγματα, θα λέγαμε ότι η μη λεκτική συμπεριφορά αποτελεί την παράμετρο του «κρυφού» αναλυτικού προγράμματος με τις πιο αρνητικές συνέπειες²³. Ο Mehrabian διαπίστωσε, για παρά-

---

²² Johnson-Laird P., "Introduction: What is communication", στο: Mellor D.H. (ed.), *Ways of communicating*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, σ. 1

²³ Βρεττός Ι., «Μη λεκτική συμπεριφορά του εκπαιδευτικού κατά τη θέση ερωτήσεων: άσκηση με μικροδιδασκαλία», στο: Πολεμικός Ν. & Κοντάκος Α. (επιμ.), *Μη λεκτική επικοινωνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002

δειγμα, ότι η μη λεκτική συμπεριφορά ευθύνεται σε μεγαλύτερο βαθμό για την καλλιέργεια αρνητικού συναισθηματικού κλίματος στην τάξη (93%) σε σύγκριση με τη λεκτική επικοινωνία (7%)²⁴. Η επίγνωση του ρόλου της μη λεκτικής συμπεριφοράς στην αλληλεπίδραση με τους μαθητές (γλώσσα του σώματος/χρωχρόνος) συνεισφέρει στη διαμόρφωση θετικού κλίματος στην τάξη και στην επίδοση των μαθητών. Αν ο δάσκαλος του παραδείγματός μας γνώριζε ότι η στάση του σώματός του και η έλλειψη οπτικής επαφής με το μαθητή λειτούργησαν ως εμπόδια επικοινωνίας, καθώς ερμηνεύτηκαν από το μαθητή ως έλλειψη ενδιαφέροντος από την πλευρά του, ίσως να απέφευγε την παρατήρηση που έκανε. Αν η δασκάλα, επίσης, γνώριζε ότι η διαπροσωπική απόσταση καθορίζεται από πολιτισμικά πρότυπα, ίσως να αντιλαμβανόταν ότι δεν υπήρξε ποτέ θέμα έλλειψης σεβασμού εκ μέρους του μαθητή και έτσι να απέφευγε την αποστασιοποίηση και το παράπονο του μαθητή. Η ελαχιστοποίηση των εμποδίων επικοινωνίας, τα οποία οφείλονται πολύ συχνά στην άγνοια του ρόλου της μη λεκτικής επικοινωνίας, συνεισφέρει στη διαμόρφωση ενός κλίματος αποδοχής των μηνυμάτων και από τις δυο πλευρές. Ασφαλώς, όπως αναφέρθηκε, η μη λεκτική επικοινωνία

---

²⁴ Βρεττός Ι., ό.π.

συνιστά έναν πολύπλοκο μηχανισμό, ο οποίος επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες και χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή. Παράλληλα, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ μη λεκτικής επικοινωνίας παιδιών και ενηλίκων, οι οποίες, επιπλέον, αλληλεπιδρούν με τις ειδικές ανάγκες επικοινωνίας στο εκπαιδευτικό πλαίσιο.

Άρα, χρειάζεται ο εκπαιδευτικός όταν σκέφτεται και αναστοχάζεται πάνω στην εκπαιδευτική εμπειρία να έχει συνεχώς επίγνωση όχι μόνο των λεκτικών αλλά και των μη λεκτικών μηνυμάτων που εκπέμπουν όλοι οι εμπλεκόμενοι στη διαδικασία αυτή, καθώς και της πολυπλοκότητάς της, για να την κατανοήσει καλύτερα και να παρέμβει πιο αποτελεσματικά.

Βιβλιογραφία

- Adler R. & Towne N., *Looking out/Looking in: Interpersonal communication*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1978 (2nd ed.)
- Argyle M., *The psychology of interpersonal behaviour*, Penguin, London, 1988
- Bochner S. (ed.), *Cultures in Contact. Studies in Cross-Cultural Interaction*, Pergamon Press, Oxford, 1983
- Βρεπτός Ι., «Μη λεκτική συμπεριφορά του εκπαιδευτικού κατά τη θέση ερωτήσεων: άσκηση με μικροδιδασκαλία», στο: Πολεμικός Ν. & Κοντάκος Α. (επιμ.), *Μη λεκτική επικοινωνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002
- Buck R., "Spontaneous and Symbolic nonverbal behavior and the ontogeny of communication", στο: Feldman R. (ed.), *Development of nonverbal behavior in children*, Springer-Verlag, New York, 1982
- Burgoon J., "Nonverbal communication", στο: Burgoon M., Hunsaker F. & Dawson E., *Human communication*, Sage, Thousand Oaks, 1994 (3rd ed.)
- Burgoon J., "Nonverbal signals", στο: Knapp M. & Miller G. (eds), *Handbook of interpersonal communication*, Sage, Thousand Oaks, 1995
- Γερμανός Δ., *Οι τοίχοι της γνώσης. Σχολικός χώρος και Εκπαίδευση*, Gutenberg, Αθήνα, 2002
- Ekman P., "An argument for basic emotions", *Cognition and Emotions*, 6 (3/4), σ. 169-200, 1992
- Fiske J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, μτφρ. Μεσσήνη Β. & Λούβτζη Ε., Επικοινωνία και κουλτούρα, Αθήνα, (1989) 1992

- Freud S., *Psychopathologie de la vie quotidienne*, trad. Jankélévitch S., Gallimard, Paris, 1905
- Goffman E., *La mise en scène de la vie quotidienne*, trad. Accardo A., Les éditions de minuit, Paris, 1959
- Hall E., *The hidden dimension*, Doubleday, New York, 1966
- Harré R. & Parrot W.G., *The emotions*, Sage, London, 1996
- Johnson-Laird P., "Introduction: What is communication", στο: Mellor D.H. (ed.), *Ways of communicating*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990
- Μαλικιώση-Λοΐζου Μ. & Σπόντα Ε., «Η επίδραση της εκπαίδευσης σε δεξιότητες επικοινωνίας στη μη λεκτική συμπεριφορά αλληλεπίδρασης του νηπιαγωγού», στο: Πολεμικός Ν. & Κοντάκος Α. (επιμ.), *Μη λεκτική επικοινωνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002
- Μέλλον Ρ., «Το πρόβλημα της πρόθεσης στον ορισμό της μη λεκτικής επικοινωνίας», στο: Πολεμικός Ν. & Κοντάκος Α. (επιμ.), *Μη λεκτική επικοινωνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002
- Παπαδάκη-Μιχαηλίδη Ε., *Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων. Η μη λεκτική επικοινωνία στις διαπροσωπικές σχέσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995
- Παπαδάκη-Μιχαηλίδη Ε., «Το άγγιγμα δίνει ζωή», στο: Πολεμικός Ν. & Κοντάκος Α. (επιμ.), *Μη λεκτική επικοινωνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002
- Watzlawick P., Beavin J.H. & Jackson D.D., *Pragmatics of human communication: A study of interactional patterns, pathologies and paradoxes*, Norton, New York, 1967

Επιμέλεια κειμένου: Μαρία Ζωγραφάκη
Τυπογραφική επιμέλεια: Παναγιώτα Διδάχου
Σελιδοποίηση: Ειρήνη Μίχα
Εξώφυλλο: Δάφνη Κονταργύρη, Ειρήνη Μίχα

Φωτογράφιση-μοντάζ, εκτύπωση
και βιβλιοδεσία: Δ. Ε. Ταμπακόπουλος

